

Ірина ГЛУХОВЦЕВА

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАСТОТУ ВЖИВАННЯ СТІЙКИХ
СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У статті проаналізовано частоту вживання стійких сполучень слів, які стають базою для утворення антиприслів'їв. Дослідження проведені на основі анкетування носіїв українських східнослобожанських говірок з урахуванням вікового чинника.

Ключові слова: *стійкі сполучення слів, паремії, антиприслів'я, трансформа, схема-модель побудови, експресивізація.*

Аналіз мовлення діалектоносіїв засвідчує, що важливою складовою їхнього ідіофразеонімікону є тексти фольклорного походження, тобто паремії; чисельність таких одиниць, які належать до активного фразеологічного запасу, визначена вченими по-різному: від 300 до 500 і більше¹.

Сам зміст стійких сполучень слів також є одним з важливих чинників, які враховують при вивченні особливостей уживання фразеологічних одиниць (ФО). Надзвичайна місткість і внутрішня складність прислів'їв² дозволяють розглядати їх як філософські константи. І.О. Голубовська, вивчаючи це питання, стверджує, що „вибір певного явища дійсності в якості об'єкта пареміологічної детермінації свідчить про його значущість для носіїв етнічної мови й культури. Психологічно й культурно важливі для етнічної ментальності феномени піддаються „стихійному” кількісному маркуванню на мовному та мовленнєвому рівнях, що створює своєрідний індекс культури”³.

Проте в пареміях спостережено віддзеркалення минулого способу життя, історії, культури. У той же час демократизація суспільного життя зумовлює переосмислення усталених істин, а це сприяє трансформації відомих афоризмів, загальноживаних прислів'їв, приказок, загадок, повір'їв тощо. Такі модифіковані

¹ Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. – 196 с.

² Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М., 1970. – С. 8.

³ Голубовська І.О. Тип культури в дзеркалі мовної фразеології // Мова та культура у новій Європі: контакти і самобутність: зб. наук. пр. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 598.

вирази, виникаючи переважно на базі традиційних паремій, існують як самостійні стійкі сполучення. Серед визначених ознак антиприслів'їв учені називають наявність специфічного значення, своєї сфери вживання. Конотація антиприслів'я нерідко ще більш яскраво виявлена, ніж у традиційних висловах. Особливістю антиприслів'їв є й те, що вони не втрачають свого зв'язку з первинною ФО, на ґрунті якої виникли. І це не випадково, оскільки конотація новоствореного виразу буде зрозумілою тільки при зіставленні традиційного значення прислів'я та приказки з новим. У цьому випадку загальновідомі прислів'я та приказки служать немовби фоном, який забезпечує сприйняття й усвідомлення конотації, якої набувають новоутворені вирази. „Власне кажучи, „ефект упізнавання” будь-якої трансформи прислів'я – необхідна умова її популярності й функціонування”⁴, напр.: *За одного битого двох небитих дають*. Це прислів'я репрезентовано такими антиприслів'ями: *за вбитого двох небитих дають* [БЧ; ЛУ 2000, № 19, 25 травня, с. 8] (*У дужках подаємо покликання на періодичні видання: „Літературна Україна”, „Сільські вісті”, „Перець” та ін.*); *за одного битого 15 діб дають; за одного битого два роки дають* [ФБ; СВ 2005, № 150, 23 грудня, с. 4]; *за одного невченого десять вчених дають; цікаво, скільки побитих дають за одного недоторканого?* [ГЯ; СВ 2005, № 126, 28 жовтня, с. 4]. Інший вираз *Біда навчить, як на світі жити* може трансформуватися в такі вирази: *біда всьому навчить, але щасливий той, хто її не знає* [АТ; Пер. 2000, № 7, липень, с. 14]; *біда навчить і кульгавого стрибати* [ВР; СВ 2005, № 82, 15 липень, с. 6]; *біда навчить коржі з салом їсти* [ВЧ; МС 1992, с. 11]; *біда навчить редьку з медом їсти* [ВЧ; МС 1992, с. 11]; *біда навчить умісто хліба пряники їсти* [ВЧ; МС 1992, с. 11]. Дотримання схеми-моделі, за якою побудовані прислів'я, при утворенні антиприслів'їв дозволяє: співвіднести новоутворений вислів з уже відомим; викликати додаткові асоціації, актуалізувати первинні й вторинні конотації у зв'язку з вторинною експресивізацією виразу; стисло й точно схарактеризувати предмет, явище, дію тощо; домогтися реалізації моралізаторської функції висловлювання; об'єктивно відтворити різні дискурсивні сфери, сприяючи при цьому критичній оцінці їх.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб виявити найбільш уживані (з 1270 досліджуваних) в українських східнословобожанських говірках стійкі сполучення слів, з'ясувати, які з них стають ґрунтом для трансформ, антиприслів'їв.

⁴ Вальтер Х., Антипословицы русского народа. – СПб.: Издат. дом „Нева”, 2005. – С. 12.

Вивчення функціональної активності прислів'їв та приказок в усному мовленні жителів Східної України засвідчує, що трансформації найчастіше зазнають найбільш уживані стійкі сполучення слів. Так, прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* стало джерелом, за нашими підрахунками, для 57 антиприслів'їв, *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти* – для 48, *Одна голова добре, а дві – краще* – для 27, *Баба з воза – кобилі легше, Не такий страшний чорт, як його малюють* – для 24, *Що посієш, те й пожнеш* – для 18, *На безриб'ї і рак риба* – для 16, *Сім разів відмір, один – відріж* – для 15, *Хто не ризикує, той не п'є шампанського, Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* – для 15, *Хто рано встає, тому Бог дає, Любиш кататися – люби і санчата возити, Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі та Тихіше їдеш – далі будеш* – для 14, *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєш* – для 13, *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму* та *Не все те золото, що блищить* – для 12; *Робота не вовк, у ліс не втече* та *Ситий голодному не товариш* – для 11; *Кожен кулик своє болото хвалить* та *Язик до Києва доведе* – для 10, *Не родись красивою, а родись щасливою* – для 9, *Діти – квіти життя, У чужих руках завше більший шматок* та *Красиво жити не заборониш* – для 8.

Для з'ясування функціональної активності паремій, поширених в українських східнослов'янських говірках, нами було укладено питальник, що містить 1270 стійких сполучень слів, записаних від жителів згаданого ареалу. Респонденти мали відповісти на питання, чи знають вони цю ФО, чи використовують у своєму мовленні, чи такого виразу вони не знають. Записано матеріал від респондентів різних вікових категорій: молодого покоління мовців (від 18 до 35 років), середнього покоління мовців (від 35 до 50 років), старшого покоління мовців (від 50 років і старші). Результати опитування свідчать, що значна частина жителів знає й використовує ті прислів'я, які найчастіше стають основою для антиприслів'їв. Так, прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* знають і використовують в усному мовленні 80 % мовців молодшого, 96 % – середнього і 100 % старшого віку, вислів *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти* – відповідно 92 %, 96 % і 100 %; *Одна голова добре, а дві – краще* – 74 %, 90 % і 100 %; *Баба з воза – кобилі легше* – 76 %, 94 % і 100 %; *Не такий страшний чорт, як його малюють* – 76 %, 100 % і 100 %; *Що посієш, те й пожнеш* – 82 %, 94 % і 100 %; *На безриб'ї і рак риба* – 48 %, 58 % і 96 %; *Сім разів відмір, один – відріж* – 90 %, 98 % і 100 %; *Хто не ризикує, той не п'є шампанського* – 64 %, 86 % і 98 %; *Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* – 92 %, 98 % і 100 %; *Хто рано встає, тому Бог дає* – 100 % опитаних усіх вікових груп; *Любиш кататися – люби і санчата возити* – 70 %, 96 % і 100 %; *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* – 70 %, 96 % і 100 %.

журавель у небі – 64 %, 90 % і 100 %; *Тихіше їдеши – далі будеши* – 70 % респондентів молодшого покоління і 100 % середнього і старшого; *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєши* – 72 %, 80 % і 90 %; *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму* – 76 % респондентів молодшого покоління і 100 % середнього та старшого; *Не все те золото, що блищить* – 58 %, 90 % і 100 %; *Робота не вовк, у ліс не втече* – 90 %, 100 % і 100 %; *Ситий голодному не товариш* – 70 %, 98 % і 100 %; *Кожен кулик своє болото хвалить* – 52 %, 72 % і 88 %; *Язык до Києва доведе* – 70 %, 96 % і 100 %; *Не родись красивою, а родись щасливою* – 54 %, 92 % і 100 %; *Діти – квіти життя* – 82 %, 90 % і 98 %; *У чужих руках завше більший иматок* – 54 %, 100 % і 100 %; *Красиво жити не заборониши* – 62 %, 76 % і 90 %.

Загалом з 1270 стійких сполучень слів, які стали базою для поданих у словнику антиприслів'їв, не використовує молодше покоління мовців – 52 одиниці, середнє – 25, старше – 8; до 10% мовців молодшого віку не використовують 157 прислів'їв, які входять у питальник, середнього віку – 66, старшого – 7; до 20% мовців молодшого покоління не використовують 139 прислів'їв, середнього віку – 157, старшого віку – 24 прислів'я. Отже, до пасивного запасу із досліджуваних 1270 стійких сполучень слів належить приблизно 248 ФО за наслідками опитування респондентів молодшого віку, 238 – середнього віку, 39 – старшого віку. У цілому біля 13,7% стійких сполучень слів, які стали предметом розгляду, належать до пасивного фразеологічного запасу.

За наслідками опитування мовців молодшого покоління до активно вживаних ФО в говірках належать 4 стійких сполучення слів (100 відсотків опитуваних використовують ці ФО у власному мовленні), середнього віку – 174, старшого 230. У цілому стійкі сполучення слів, які використовують 100 % опитаних, складають 10,7 %.

Так, прислів'я *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* відоме для 64 % мовців молодшого віку, 90% – середнього і 100 % – старшого. Воно стало основою для 14 антиприслів'їв, з яких 8 зазнало повної заміни компонентів. З аналізованим прислів'ям нові вирази споріднює лише модель побудови вислову: *краще курка в супі, ніж журавель в небі; краще маленька премія, ніж велика почесна грамота* [ЮР; СВ 2005, № 70, 17 червня, с. 6]; *краще одна свічка перед тобою, ніж дві за тобою* [МК; СВ 2005, № 26, 4 березня, с. 4]; *краще свій дідько, ніж чужий Будда* [ВШ; СВ 2005, № 114, 30 вересня, с. 6]; *краще синицею по руках, ніж журавлем по морді; краще синиця на руку, ніж журавель на руку; краще целюліт в руках, ніж silikon по телевізору*.

Окрему групу висловів складають стійкі сполучення слів, у

яких використано „внутрішній образ” традиційного прислів'я, зроблено натяк на наявність зв'язку між новоствореним висловом і узвичаєним: *з точки зору синиці, журавель у небі все-таки краще* [МЛ; Пер. 2000, № 10, жовтень, с. 5]; *завжди на висоті лише журавель у небі* [ФБ; ЛУ 2005, № 40, 13 жовтня, с. 8]; *кожна синиця чекає свого журавля* [ВШу; ЛУ 2004, № 32, 19 серпня, с. 8].

З цією групою новотворів споріднені ті, у яких навіть при певних порушеннях побудови традиційного вислову все ж помітна спорідненість новотворів з прислів'ям *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі: клаптик рідної землі кращий за Соломонові володіння* [МК; СВ 2005, № 79, 8 липня, с. 6]; *синиця – в руках, журавель – в небі; що ліпше: м'ясо за гратами чи кістка на волі?* [ФБ; ЛУ 1998, № 31-32, 3 вересня, с. 8].

Прислів'я *Не такий страшний чорт, як його малюють* відносимо до функціонально навантажених. За наслідками нашого опитування його використовує 76% респондентів молодшого віку й 100% середнього та старшого. При трансформації загальноновживаного стійкого сполучення слів усі компоненти замінені у 12 висловах: *не так погано у нас з погодою, як з її прогнозом; не так солодке щастя, як його чекання...* [ОСу; Пер. 1996, № 9, вересень, с. 5]; *не так страшні купці, як перекупники-посередники – вони і в пеклі найлютіші чорти* [ВГ; СВ 2008, № 57, 16 травня, с. 6]; *не така страшна діарей, як ризик не добігти* [ВД; ЛУ 2007, № 11, 22 березня, с. 8]; *не таке страшне триголове чудовисько, як безголове* [ОП; ЛУ 1998, № 11, 19 березня, с. 8]; *не такий смачний заборонений плід, як його малюють* [ВШ; ЛУ 2005, № 8, 3 березня, с. 8]; *не такий страшний вовк, як озвірілий бракон'єр* [БС; СВ 1997, № 125, 17 жовтня, с. 4]; *не такий страшний грип, як його фінансують; не такий страшний дракон, як драконівська демократія* [ВШ; СВ 2007, № 10, 26 січня, с. 6]; *не такий страшний прапор, як його палиця* [ВКр; ЛУ 2007, № 37, 27 вересня, с. 8]; *не такий страшний Хорт, як його Цькувач* [ЛЗ; Пер., 2006, № 1, січень, с. 4]; *не такі страшні гріхи, як їх наслідки!* [ОСу; Пер. 1998, № 1, січень, с. 3].

Частина новотворів виникла шляхом постпозитивного поширення вислову: *не страшний чорт, якого малюють. Страшний – якого обрано у владу* [СК; СВ 2007, № 128, 9 листопада, с. 6]; *не такий страшний чорт, як його малюють, але страшний, коли перефарбовують* [ФБ; ЛУ 2008, № 6, 14 лютого, с. 8].

У 6 висловах змінена друга частина прислів'я: *не такий страшний чорт, поки не обернеться ангелом* [ОП; СВ 2003, № 17, 7 лютого, с. 4]; *не такий страшний чорт, як ангел* [ОП; СВ 2000, № 92, 18 серпня, с. 4]; *не такий страшний чорт, як його малюють; не такий страшний чорт, як його чортенята; не такий страшний*

чорт, як олігарх [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серпня, с. 4]; *не такий страшний чорт, як його електорат* [ВША; СВ 2004, № 124, 22 жовтня, с. 6], в одному – перша: *не такий страшний президент, як його малюють* [ФБ; ЛУ 2004, № 20, 27 травня, с. 8].

До активного фразеологічного фонду належить і прислів'я *Сім разів відмір, один – відріж*. Його використовує 96% опитаних респондентів (90% – молодшого віку, 98% – середнього і 100% – старшого). Не випадково воно стало ґрунтом для 14 антиприслів'їв, частина з яких зазнала повної заміни компонентів: *двадцять разів попробуй, на сімдесят перший вийде; та легше сто разів померти, ніж один* [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серпня, с. 4]; *шість раз подумаю, ніж відміряю; сто разів подумай – один раз женись* [ВЧ; МС 1992, с. 50].

Проте більшість новотворів містять частину або весь вислів: *він її з ніг до голови сім разів зміряв, а вона йому раз відрізала* [ФБ; ЛУ 2004, № 29, 29 липня, с. 8]; *поки сім разів будеш відміряти, дехто встигне вже відрізати* [ЮС; Пер. 1997, № 12, грудень, с. 10].

Емоційно насиченими є антиприслів'я, у яких замінено дієслівні форми, які є семантичними конкретизаторами вислову: *сім раз відпий, один раз від'їж; сім раз відріж, і міряти буде нічого; сім раз подумай, а раз скажи; сім разів відпий – один відлий!* Іноді семантичний центр прислів'я пропущений, що веде до утворення неповних речень, які дають простір для добору цих важливих для вислову компонентів: *сім раз об двері, один об рельси; сім раз цунамі, один раз фіг з нами*.

Є й антиприслів'я, у яких змістовий зв'язок традиційного вислову та новотвору прозорий; *сім разів відмір, і рахувати навчилися; у нас тобі сім разів відміряють – і нічого не відріжуть* [ОП; ЛУ 2000, № 6, 10 лютого, с. 8].

Антиприслів'я, що виникли на основі прислів'я *Скільки вовка не годуй, а він [усе] в ліс дивиться*, переважно зберігають структурну схему, за якою побудоване прислів'я. Тоді в трансформах змінені всі або майже всі складові, крім початкового *скільки*: *скільки в колодязь не плюй, все рівно в ліс тягне; скільки вінду не люби, працювати вона краще не буде; скільки дівку не горни, а вона все: „До шлюбу веди”* [ГКр; СВ 2008, № 102, 29 серпня, с. 6]; *скільки жінку не годуй, а вона все одно на чужих чоловіків позирає; скільки жінку не годуй, вона все мріє стати стрункою* [ФБ; ЛУ 2004, № 2, 15 січня, с. 8]; *скільки жінку не годуй, вона все одно в дзеркало дивиться* [ВВ; СВ 2003, № 95, 15 серпня, с. 4]; *скільки не голися, а борода все одно росте* [ЮБ; ЛУ 2005, № 43, 3 листопада, с. 8]; *скільки чиновників не годуй, вони все одно в руки дивляться* [ВША; СВ 2004, № 19, 19 лютого, с. 4]; *скільки чоловіка не годуй, усе п'яти хоче* [ФБ; Пер. 1999, № 8, серпень, с. 10]. Щоправда, в одному антиприслів'ї як *мента не*

годуї, все одно у кримінальний кодекс дивиться змінена схема-модель побудови прислів'я, зате залишене дієслово *годуї*, що сприяє співвіднесенню трансформи із загальновідомим виразом.

У решті антиприслів'їв перша частина не змінена (хоч іноді доповнена), а друга модифікує зміст відомого прислів'я: *скільки вовка не годуї з державного бюджету, а апетит до народного добра у сіроманця тільки зростає* [БП; СВ 2008, № 93, 8 серпня, с. 6]; *скільки вовка не годуї, а він все їсть і їсть; скільки вовка не годуї, а все рівно здохне; скільки вовка не годуї, а норкової шапки не пошиєш* [ЛП; Пер. 1995, № 15, с. 2]; *скільки вовка не годуї, все одно прийде обідати*.

Таким чином, антиприслів'я в живому народному мовленні сходу України та періодичній пресі є засобом показу пороків суспільства. Як трансформи традиційних висловів, вони можуть мати протилежний до усталених висловів зміст, характеризуватися більшою конотацією при майже однаковому значенні. Нерідко зміст антиприслів'їв зовсім не пов'язаний з прислів'ями вихідної форми, оскільки використано лише модель традиційного сталого виразу. Найчастіше трансформації піддано загальновідомі паремії, які входять до активного фразеологічного фонду носіїв мови.

Ирина Глуховцева

К вопросу о частоте употребления устойчивых сочетаний слов в украинских Восточнослобожанских говорах

В статье проанализировано частоту употребления устойчивых сочетаний слов, которые служат базой для образования антипословиц. Исследования проведены на основе анкетирования носителей украинских восточнослобожанских говоров с учетом возрастного показателя.

Ключевые слова: *устойчивые сочетания слов, паремии, антипословицы, трансформы, схема-модель построения, экспрессивизация.*

Irina Glukhovtseva

To a question about use frequency of phraseological units in Ukrainian Eastern Slobozhanshchina dialects

Use frequency of phraseological units based on anti-proverbs formation are analysed in the article. The researches were done on the base of questionings of speakers of Ukrainian Eastern Slobozhanshchina taking into account age factor.

Key words: *phraseological units, paremii, anti-proverbs, tranceform, structure scheme-model, expressivisation.*